

Gijsbert Rutten
Met medewerking van Rik Vosters

Een nieuwe Nederduitse spraakkunst

Taalnormen en schrijfpraktijken in de Zuidelijke Nederlanden
in de achttiende eeuw

VUBPRESS

Onbekend taalverleden – Nr 2

Studies in de historische sociolinguïstiek

De reeks *Onbekend taalverleden* biedt een forum aan vernieuwend onderzoek naar de sociale geschiedenis van het Nederlands. Ze bevat studies over onderbelichte of vergeten aspecten van dat taalverleden, gebaseerd op onderzoek van primaire bronnen. *Onbekend taalverleden* wil nauw aansluiten bij de nieuwste tendensen in de Europese en internationale historische sociolinguïstiek.

Editors:

Wim Vandenbussche

Rik Vosters

Roland Willemys

Omslagontwerp: Frisco, Oostende

Illustratie omslag: Ferraris, Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik, 1777

Boekverzorging: theSWitch, Antwerpen

Druk: Silhouet, Maldegem

© 2011 Uitgeverij VUBPRESS

VUBPRESS is een imprint van ASP nv (Academic and Scientific Publishers nv)

Ravensteingalerij 28

B-1000 Brussel

Tel. + 32 (0)2 289 26 50

Fax + 32 (0)2 289 26 59

e-mail: info@vubpress.be

www.vubpress.be

ISBN 978 90 5487 931 2

NUR 621 / 616

Wettelijk depot D/2011/11.161/094

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, op elektronische of welke andere wijze ook zonder voorafgaande, schriftelijke toestemming van de uitgever.

6

De genese van de accentspelling in het taalgebruik¹

In samenwerking met Rik Vosters

In hoofdstuk 5 is beschreven welke normerende praktijken er in de geschiedenis van het Nederlands zijn geweest, van de zestiende eeuw tot Siegenbeek (1804), voor de orthografische weergave van de oorspronkelijk scherp- en zachtlange *e* en *o*. Een van die spellingpraktijken was de zogenaamde accentspelling, die sinds de taalbeschouwende werken van Verpoorten, P.B. en Des Roches Antwerpen, Brabant, het Zuiden veroverde. In dit hoofdstuk staat centraal waar deze accentspelling nu eigenlijk vandaan kwam. Daarbij is onze vooronderstelling dat het relatieve succes van de accentspelling waarschijnlijk niet alleen toegeschreven kan worden aan deze Antwerpse taalbeschouwers.

Er waren eerder al voorstellen geweest tot accentgebruik, voor zowel *e*'s als *o*'s, in zowel Noord als Zuid (hoofdstuk 5), maar in de loop van de achttiende eeuw wordt die praktijk nieuw leven ingeblazen. Hieronder wordt eerst kort aangeduid hoe de accentspelling als systeem aansluit bij de al bestaande systemen (6.1). Naast die metalinguïstische analyse kunnen we echter de vraag stellen of er niet in de feitelijke schrijfp praktijk oorzaken te vinden zijn voor de hernieuwde introductie van accenttekens ter onderscheiding van klanken. Ook al sluit de accentspelling als systeem naadloos aan bij de eerdere systemen, dat wil nog niet zeggen dat taalgebruikers zich in hun eigen spelling laten leiden door de normatieve traditie. In 6.2 onderzoeken we daarom aan de hand van feitelijk taalgebruik de genese van de accentspelling. In de spelpraktijk blijkt er een geleidelijke convergentie waar te nemen die uitmondt in standaardisatie, zelfs op het niveau van de keuze van de gebruikte accenttekens (6.3). De uiteindelijk bij Des Roches gecodificeerde accentspelling als systeem is een uitvloeisel van standaardisatietendensen in het feitelijke taalgebruik.

¹ Dit is een bewerking van Gijsbert Rutten & Rik Vosters, 'Spellingsnormen in het Zuiden. Standaardisatie van het geschreven Nederlands in de achttiende en negentiende eeuw', verschenen in M.J. van der Wal & A.A.P. Francken (red.), *Standaardtalen in beweging*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen, 2010, pp. 15-36.

6.1 De belangrijkste systemen

Voor de orthografische weergave van de oorspronkelijk scherp- en zachtlange *e* en *o* onderscheiden we in de geschiedenis van het Nederlands in grote lijnen drie systemen.

Ten eerste was er de zuidelijke traditie van bijvoorbeeld Kiliaen (1599), waarin de scherplange vocalen in open syllabe verdubbeld werden:

- zachtlange \bar{e} > *geef* heeft als meervoud *geven*, zo ook *zege*
- scherplange \hat{e} > *deel* heeft als meervoud *deelen*, zo ook *teeken*
- zachtlange \bar{o} > *zoon* heeft als meervoud *zonen*, zo ook *open*
- scherplange \hat{o} > *loop* heeft als meervoud *loopen*, zo ook *toovenaar*.

Dit is een fonologisch georiënteerd systeem dat in de Noordelijke Nederlanden vanaf de late zestiende eeuw werd gekopieerd en verspreid, onder andere in de *Statenbijbel* (1637). Aan het begin van de achttiende eeuw verdedigden Verwer (1707) en Ten Kate (1723) dit systeem, vervolgens nam Kluit (1763) het over, waarna Siegenbeek (1804) het codificeerde. Het systeem werd pas in 1934 voor het Nederlandse onderwijs afgeschaft (door minister Marchant) en pas na de Tweede Wereldoorlog definitief in de gewijzigde spelling-De Vries & Te Winkel.

Ten tweede was er een in het Noorden en vooral in Noord-Holland opgekomen spelling die samenhang met de fonologische samenval van de oorspronkelijk klanken. Deze schrijfftraditie staat in het voetspoor van Vondel en is morfologisch georiënteerd. Moonen (1706) en Sewel (1708, 1712) sluiten erbij aan. Net als in het andere systeem wordt in open syllaben in principe een enkele vocaal gespeld, maar de gelijkvormigheid maakt dat in het meervoud de enkelvoudsvorm zichtbaar blijft, in verbogen vormen de onverbogen vorm, in afleidingen de stam. Concreet wil dat zeggen dat zachtlange vocalen ook in open syllaben soms verdubbeld worden en scherplange in open syllaben soms juist enkel gespeld worden:

- zachtlange \bar{e} > *geef*, vanwege gelijkvormigheid *geeven*, maar zonder gelijkvormigheid *zege*
- scherplange \hat{e} > *deel*, vanwege gelijkvormigheid *deelen*, maar zonder gelijkvormigheid *teken*
- zachtlange \bar{o} > *zoon*, vanwege gelijkvormigheid *zoonen*, maar zonder gelijkvormigheid *open*
- scherplange \hat{o} > *loop*, vanwege gelijkvormigheid *loopen*, maar zonder gelijkvormigheid *toovenaar*.

Ten derde ontstond er een nieuwe praktijk in het Zuiden die voortbouwde op de twee andere normatieve systemen, waarin het gebruik van accenten cruciaal is. Vanaf het midden van de eeuw leggen Verpoorten (1752), P.B. (1757) en Des Roches (1761)

de basis voor deze Antwerpse accentspelling. Eerst stellen Verpoorten (1752) en P.B. (1757) voor om de zachtlange \bar{e} en \bar{o} ook in gesloten syllabe te onderscheiden van de scherplange \acute{e} en \acute{o} door middel van een accent op de tweede letter, bijvoorbeeld:

- zachtlang *geêft* tegenover *deel*; daarnaast in open syllabe zachtlang *geven* en scherplang *deelen*
- zachtlang *zoôn* tegenover *loop*; daarnaast in open syllabe zachtlang *zonen* en scherplang *loopen*.

Des Roches (1761) neemt dit over, maar voegt een cruciaal element toe dat juist overeenkomt met Vondels systeem: vanwege de gelijkvormigheid worden verbogen, verwoegde en afgeleide vormen gespeld zoals het ‘grondwoord’, wat in de praktijk betekent dat de zachtlange vocalen ook in open syllabe verdubbeld kunnen worden en een accent krijgen:

- zachtlang *geêft*, in open syllabe *geéven*, maar zonder gelijkvormigheid *zegen*
- zachtlang *zoôn*, in open syllabe *zoónen*, maar zonder gelijkvormigheid *open*.

Het belang van de accentspelling en vooral de versie van Des Roches is moeilijk te overschatten. In Brabant (Antwerpen), waar zich in enkele jaren dit systeem had uitgekristalliseerd, nam Verpoorten (1767) het over. Des Roches’ systeem is ook in Vlaanderen nagevolgd door bijvoorbeeld Van Boterdael en Ballieu en daarna tot diep in de negentiende eeuw.² In de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, wanneer de zuidelijke en de noordelijke schrijftradities intensiever met elkaar in contact komen, wordt men zich in het Zuiden steeds beter bewust van de pregnante verschillen. Volgens David De Simpel (1778-1851) zijn ‘de drie voornaamste geschilpunten in spelling’ tussen Noord en Zuid ‘het bezigen van *ij* voor de Grieksche *y*, de enkele en dubbele vokaalspelling, en het stellen der geluidteekens op de scherp-lange *e* en *o*’ (1827: 6). Jan Frans Willems spelde heel lang volgens Des Roches, ook al sprak hij zich in 1819 al uit voor een althans gedeeltelijke overname van de spelling van Siegenbeek. Nog in 1841, in het jonge België, werden wetten en besluiten geregeld in de spelling-Des Roches opgesteld (De Groof 2004: 248). De accentspelling en met name de versie van Des Roches was al met al gedurende bijna een eeuw een zeer courant systeem in de Zuidelijke Nederlanden, waaraan slechts een zeer korte periode van codificatie in de jaren 1750-1760 vooraf ging.

² Bijvoorbeeld ook in de grammatica’s van M. Van Aerschot (1807), Jan Abraham Ter Bruggen (1755-1819; ¹1817, ²1822), Karel/Carel Gyselynck/Gijzelink (1793-1873; 1819) en A. Zilgens (1824). Zie ook de hoofdstukken 5, 7 en 8.

Dat we in grote lijnen drie systemen kunnen ontwaren, wil niet zeggen dat er steeds zoveel overeenstemming is tussen taalbeschouwers. Ter illustratie staan in tabel 1 de voorstellen van elf achttiende-eeuwse grammatica's en spellinggidsen uit het Zuiden. De werken staan verticaal geordend met hun jaar van verschijnen. Horizontaal staan de voorstellen voor de zachtlange en de scherplange *e*, gevolgd door die voor de zacht- en scherplange *o*, steeds zowel in open als in gesloten syllabe.

TAALKENMERK			zachtlange \bar{e}		scherplange \acute{e}		zachtlange \bar{o}		scherplange \acute{o}	
REGIO	AUTEUR	JAAR	open	gesl.	open	gesl.	open	gesl.	open	gesl.
Brabant	Verpoorten	1752	e	eê	ee	ee	o	oô	oo	oo
	P.B.	1757	e	eé	ee	ee	o	oô	oo	oo
	Des Roches	1761	eé e	eé	ee	ee	oó o	oó	oo	oo
	Verpoorten	1767	eé e	eé	ee	ee	oó o	oó	oo	oo
Vlaanderen	E.C.P.	1713	e	ee	ee	ee	o	oo ô	oo oi	oo oi
	Stéven	1734	é	é êe	ee	ee	o	oo	oo	oo
	Van Bell. & W.	1773	e	ee	ee	ee	o	oo	oo	oo
	Janssens	1775	e	ee	eé	eé	-	-	-	-
	Van Boterdael	1785	eé e	eé	ee	ee	oó o	oó	oo	oo
	[Inleyding]	1785	e ee	ee	ee	ee	o	oo	oo	oo
Ballieu	1792	eé é	eé	ee	ee	oó o	oó	oo	oo	

Tabel 1. De scherplange \acute{e} en \acute{o} en de zachtlange \bar{e} en \bar{o} in zuidelijke grammatica's uit de achttiende eeuw

Er zijn zowel accents aigus als circonflexes, in open en in gesloten syllaben, meestal voor zachtlange, soms ook voor scherplange vocalen (Janssens 1775). Meestal zijn er twee klinkertekens in gesloten syllabe waarvan er één een accent heeft, maar soms duiken andere spellingen op zoals <oi> en <ô> (E.C.P. 1713). Er zijn auteurs die voor een klank verschillende spellingen voorschrijven (overal waar er twee regels zijn). Er

is een auteur die van mening verandert (Verpoorten 1752, 1767), een die het ene wenselijk acht en het andere doet (Stéven 1784 [1734]) en een die voor de *o*'s (maar niet voor de *e*'s), een synchrone, dialectische distributie heeft in plaats van de historisch-fonologische (Janssens 1775). Het lijkt aannemelijk dat deze ogenschijnlijke wanorde debet is geweest aan het beeld van taalverval en spellingschaos (zie hoofdstuk 1). In wat volgt, willen we juist aan de hand van deze casus aantonen dat er sprake was van een voortgaande standaardisatie van het geschreven Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw.

Merk overigens op dat de zuidelijke grammatici, naast de Brabantse accentspelling en enkele Vlaamse navolgingen, vooral de oorspronkelijk zuidelijke praktijk hantieren van verdubbeling van scherplange vocalen in open syllabe (E.C.P. (1713), Van Belleghem & Waterschoot (1773) en *Inleyding* (1785)). De ogenschijnlijke chaos van tabel 1 blijkt gemakkelijk te ordenen volgens twee van de boven vermelde systemen: de oorspronkelijke zuidelijke praktijk en het nieuwe systeem van de accentspelling.

6.2 Genese van de accentspelling

De accentspelling is bijna een eeuw lang veel gebruikt, zeker vanaf Des Roches (1761) en tot in de jaren 1840. Ze staat bekend als de spelling-Des Roches; in de negentiende eeuw sprak men zelfs van 'desrochisme' (Van Duyse 1842). Maar Des Roches nam, zoals gezegd, het accentgebruik grotendeels over van zijn Antwerpse voorgangers Verpoorten (1752) en P.B. (1757). Verpoorten, die de Antwerpse accentspelling als eerste codificeerde, wijdt er echter nauwelijks woorden aan en beschouwt juist zijn andere spellingsvoorstellen als revolutionaire vernieuwingen, bijvoorbeeld <g> voor <gh> en <k> voor <ck> (zie hoofdstuk 3). Dan is er Stéven (1784 [1734], zie hoofdstuk 2), die ook accenten gebruikte en een bron kan zijn geweest voor Verpoorten (1752), maar Stéven zet geen accenten op de *o*. Bovendien: zijn boekje was in Frans- en West-Vlaanderen misschien wijdverbreid, het is twijfelachtig of dat in en om Antwerpen ook het geval was. Geen van de drie Antwerpse taalkundigen verwijst trouwens naar Stévens werk. Tegelijk laat Stévens (1734 [1784]) voorstel zien dat het gebruik van accenten om fonologische verschillen orthografisch te representeren, na de vroege voorstellen van de *Twe-spraak* (1584) en Van der Schuere (1612) nog steeds een normale praktijk was – op zijn manier, met <é> voor de zachtlange *e*, misschien eerst en vooral in het zuidwesten (zie hoofdstuk 2). Het is ten slotte te betwijfelen of het succes van de accentspelling toegeschreven kan worden aan een zo korte periode van codificatie, vooral omdat het invoeren van een taalnorm van bovenaf niet vaak onmiddellijk veel weerklank vindt in het taalgebruik. Los van de metalinguïstische, samenhangende ontwikkeling

van spellingssystemen zouden er taalgebruiksredenen kunnen zijn voor de genese van de accentspelling. De vraag is, kortom, waar de accentspelling vandaan kwam.

Onze hypothese luidde dat er een praktijk van accentgebruik moest zijn geweest waaruit de codificatie door Verpoorten, P.B. en Des Roches was geëvolueerd. Om deze hypothese te kunnen toetsen startten we een onderzoek naar de zuidelijke schrijfpraktijk van de decennia voorafgaand aan de codificatie. We zijn daarbij ruim teruggegaan in de tijd: de periode 1720 tot 1760 stond centraal. De accentspelling heeft verder een duidelijke basis in Antwerpen. Daarom wilden we zoveel mogelijk Antwerpse drukken uit de jaren 1720-1760 doorzoeken. In de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience te Antwerpen, die de grootste collectie Antwerpse oude drukken heeft, hebben we alle boeken doorgenomen die in de periode 1720-1760 met zekerheid bij een Antwerpse drukker of uitgever zijn verschenen. Het gaat om ruim 350 oude drukken. Incidenteel hebben we een boek van buiten Antwerpen of van voor 1720 bekeken, wat interessante bijkomende gegevens opleverde. Van de ruim 350 werken bevatten er 36 accenttekens.³ Op basis van deze selectie kunnen we ten eerste de genese schetsen van de accentspelling: hoe ze voortkomt uit de schrijfpraktijk en vervolgens vanaf Verpoorten (1752) wordt gecodificeerd. De ontwikkeling van de accentspelling verloopt in drie fasen: deleties, lexicale diffusie, historisch-fonologische generalisatie. Ten tweede ontdekten we een evolutie in de keuze van het accentteken. Beide aspecten duiden op een vlot verlopende standaardisatie.

De accentspelling is ontstaan uit *deleties*: het weglaten van een of meerdere letters in of aan het einde van een woord. Meestal, hoewel niet altijd, gaat het om apocope van de slot-sjwa. Deleties komen incidenteel voor, vaak door rijm- of metrumdwang, en zijn dus niet systematisch aanwezig in de doorzochte werken. Voorbeelden van deleties zijn *eñ* voor *ende* en *n*-deletie in bijvoorbeeld *gaē* en *bē*. Dit type weglating of inkorting komt geregeld voor in oudere drukken en handschriften en gaat terug op de middeleeuwse abbreviaturen. In verschillende werken uit de normatieve traditie wordt er aandacht aan besteed. Zo heeft P.B. (1757: 47-48) de volgende passage:

Hier volgen nu de abreviatiën ofte verkortselen, de welke men dikwils vind, byzonderlyk in de oude drukken, schriften, gazetten, met hunne bediedingen.

ē, en *oft* ende.
eñ, ende.
ō, on *oft* om.
[...]

³ We zien hier af van trema's en andere tekens waarmee lettergreepgrenzen werden aangeven. Ook accenten in Franse uitgaven laten we buiten beschouwing. Beide typen accentgebruik zijn wijdverbreid en komen in meer dan de genoemde 36 werken voor.

Interessanter zijn de gevallen waar een lange *e* of *o* bij betrokken is, zoals in *dé* < *dede*, *bé* < *bede* en *te vré* < *tevreden*, alle drie uit één tekst (*Wonder bekeeringe* (1735), zie tabel 2). Een ander voorbeeld komt uit deze toevallige vroege vondst uit 1708 (zie tabel 2): *ghelâen*, *blâen*. Het accent compenseert hier als het ware de gedeleerde *d*. Ook dit type is overbekend. Des Roches (1761: 13) schrijft in het hoofdstuk over de ‘geluyd-teekens’:

De *Circumflexus* dient, [...] dat men een of meer letteren uyt een woórd gelaeten heéft; als by voorbeeld, in *Broêr*, dat van *Broeder* met uytlating der letteren *ed* wordt gemaekt; *kleêren*, dat van *kleederen* komt. By de Dichters komt dit teeken bynaer op iedere bladzyde voór.

Des Roches ziet dus ook de relatie met rijm- en metrumdwang.

In deze bron uit 1708 waarin we *ghelâen* en *blâen* vonden, troffen we incidenteel ook *dêes* en *vêel* aan. Als we ervan uitgaan dat ook hier gedeleerde letters of klanken diakritisch gecompenseerd worden, zal het gaan om de geapocopeerde slot-sjwa van *dese* en *vele*. Een vergelijkbaar verschijnsel blijkt zich voor te doen bij de lange *o*: *ick hoôp* komt voor naast *ick hope* (*Twee-hondert* (1728), zie tabel 2). Dat suggereert nogmaals sterk dat het accent werd gebruikt om het deleren van een klank uit te drukken. Een volgend bewijs komt uit Cammaert (1754), een Brussels werk: we vinden daarin *verhoôp* < *verhope* naast *den hoop* (‘de stapel’).

Accenten worden dus gebruikt om gedeleerde klanken orthografisch te compenseren. Uit dergelijke deleties ontwikkelden zich in een tweede stadium *lexicaal-gebonden patronen van accentgebruik*. Op basis van de klankovereenkomst, analogisch dus, krijgen woorden waarbij geen sprake is van deletie, toch een accentteken. In *Storms* (1708, zie tabel 2), een toevallige vroege vondst, vonden we twee voorbeelden: *verkreêgh* en *dêedt*. Nu zou *verkreêgh* eventueel een conjunctief kunnen zijn (met apocope van de slot-sjwa van *verkreeghe*) en *dêedt* een contractie van *deedet gy*. Maar in *Twee-hondert* (1728, zie tabel 2) vinden we naast *ick hoôp* (< *ick hope*) de volgende twee gevallen: *sijn Loôn* en *Hemels-Croôn*. Hier is niets gedeleerd. In een ander Brussels werk (Cammaert 1745) vinden we naast vooral gedeleerde vormen, zoals *het geên*, *zeêg* en *deêd*, ook *scheên* en *verdweên* (in enkelvoudige indicatiefvormen) en naast de gedeleerde vorm *hoôp* ook *voôr* en *koôr* (‘koos’). Wat we in deze en andere teksten zien, is dat naast de deleties, waar het accent aangeeft dat een klank is weggelaten, andere woorden met een vergelijkbare klank ook van een accent worden voorzien. Naast zuivere deleties hebben we in een heel aantal teksten te maken met een dergelijke lexicaal-gebonden accentgebruik. Daarmee bedoelen we dat het accent opduikt in een fonologisch vergelijkbare context, maar steeds slechts in één of enkele woorden. Het accentgebruik verbreidt zich dus analogisch en lexicaal diffuus.

In het derde stadium wordt, na deletie en lexicale diffusie, nogmaals door analogiewerking het accentgebruik *gegeneraliseerd naar fonologische vergelijkbare contexten*. Dat wil zeggen dat nu in principe alle zachtlange *e*'s en *o*'s in gesloten syllabe een accentteken krijgen. Ons vroegste voorbeeld hiervan stamt al uit 1723 (Bouvaert & Jongelincx, zie tabel 2): voor de oorspronkelijk zachtlange *e* vinden we daar *sprèekt, véel, dêed, hêeft, gèel, deès* enzovoort; voor de zachtlange *o* vinden we: *wòorden, vòor, dòor* enzovoort.⁴ Bij deze derde stap sluit de laatste aan: de codificatie van deze praktijk door de Antwerpse grammatici Verpoorten, P.B. en Des Roches in de jaren 1750-1760.

De globale ontwikkeling is dus van deletie, via lexicale diffusie naar een volledig historisch-fonologisch gefundeerd systeem zoals bij Verpoorten (1752). In tabel 2 staat die ontwikkeling horizontaal en ze is afgezet tegen de in verticale richting chronologisch gerangschikte werken (op hun vermoedelijke publicatiedatum):

			historisch-fonologisch				
			deletie	lexicaal	Systeem-Verpoorten	Systeem-P.B.	Systeem-Des Roches
AUTEUR	TITEL	JAAR					
Storms	Vruchtbaeren boom	1708	x	x			
Vlaenderen	Nieuwe en oprechte	[1720]		x			
Bouvaert	Beschryvinge van den toren	1723			x		
Roelands	Anathomia arithmetica	1724		x			
-	Twee-hondert en vyftigh-	1728	x	x			
Nakatenus	Hemelsch palm-hof	[1730]		x			
-	Het hemels palm-hof	[1732-1734]		x			
-	Beschryvinghe	[1732]		x			
-	De wonder bekeeringe	1735	x				
Wielens	Het leven van den glorieusen	1738		x			
Pontas	Geestelyke aenspraken	1738			x		

⁴ Van Godefridus Bouvaert (1685-1770) zijn handschriften overgeleverd waarin hij zijn orthografische praktijk toelicht. Prof. dr. Marcel De Smedt (KU Leuven) heeft ons die ter beschikking gesteld. Een eerste verkenning ervan doet vermoeden dat Bouvaert een dialectische distributie hanteert, waarbij hij niet alleen onderscheid maakt tussen de oorspronkelijk scherp- en zachtlange vocalen, maar ook klanknuances binnen de historisch zachtlange vocalen in de spelling tot uitdrukking wil brengen. Zie verder hoofdstuk 9 en 10.

DE GESENE VAN DE ACCENTSPELLING IN HET TAALGEBRUIK

-	Het leven der getrouwen	1741					
V. Wauwe	Het geestelyck maeghden- tuyltjen	1743	x	x			
-	Helden-sangh den lof der nature	1744	x	x			
-	De psalmen van David	1746		x			
-	Den spiegel des wreeden	[1748- ?]	x	x			
Nakatenus	Het hemels-palm-hofken	[1748]		x			
-	Geboden ende uyt-geroepen	1750					x
[Op den Hooff]	Thimon den menschen- hater	1751	x				
-	Catalogue van den uytmuntende	1752			x		
Van der Linden	Heerlyke ende gelukkige reyze	[1753- 1805]				x	
J.B.V.L.P.	De klyne christelyke academie	[1753- 1805]				x	
Poirters	Het duyfken	[1753]		x			
-	Vasten-avonds vrolykheden	1755			x		
-	Maniere om godvruchtiglyk	[1755]				x	x
-	Korte maer heylsame	[1755]			x		
-	Hant-boecksken van teere	[1755]			x		
Claus	Christelyke onderwijzing	1756				x	
F.C.M.R.	Christelyke onderwyzing	[1756]		x			
-	Beschryvinge van de bezonderste	[1756]			x		
-	Den bloeyenden staet	1758					
Verpoorten	Het leven van den H. Donatus	1759					x
Joannes	Aenleydinge	1759		x			
-	Kort begryp	1759			x		
-	Algemeyn jubilé	1759			x		
Franciscus	Onderwys	[1760]				x	

Tabel 2. Het accentgebruik in 36 Zuid-Nederlandse boeken uit de achttiende eeuw; voor de referenties: zie de digitale catalogus van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience; zie <http://anet.ua.ac.be/desktop/ehc>

Tabel 2 laat zien dat er met name in de jaren 1720-1740 auteurs zijn die het accentgebruik voor deleties analogisch uitbreiden naar lexicaal-gebonden patronen. Daarnaast zijn er gedurende de gehele periode auteurs die uitsluitend lexicaal-gebonden accenten gebruiken. Ten derde zijn er vooral vanaf de jaren 1750 publicaties waarin een systeem wordt gebruikt dat overeenkomt met de codificatie van Verpoorten, P.B. of Des Roches. Vanaf dat moment zijn er geen werken meer waarin alleen voor deleties een accent wordt gehanteerd. Met andere woorden: er is rond 1750 een wissel van voornamelijk deleties en lexicaal-gebonden gebruik naar hoofdzakelijk lexicaal gebruik en de historisch-fonologische systemen. We zien in deze ontwikkelingen een duidelijk bewijs van een in de schrijfp praktijk groeiende orthografische convergentie die uitmondt in codificatie. Het is verder belangrijk hier op te merken dat voor de historisch-fonologische spellingsystemen geldt dat ze in gebruik zijn, voordat ze gecodificeerd worden: al in 1723 en 1738 wordt Verpoortens systeem uit 1752 gebruikt en in 1750 en 1759 vinden we auteurs die Des Roches' systeem van 1761 gebruiken. In 1759 is dat nota bene Verpoorten, die in hetzelfde jaar zijn eigen systeem in de tweede druk van de *Woorden-schat* nog eens uiteenzette, maar niet volgde in zijn boekje over de heilige Donatus (zie tabel 2).

6.3 Evolutie van het accentgebruik

Niet alleen in de convergentie van orthografische praktijken en in de daarop volgende codificatie zien we bewijzen van zuidelijke standaardiseringstendensen in de achttiende eeuw. Ook in het specifieke accentgebruik valt een duidelijke ontwikkeling te bespeuren van willekeur naar een systeem.

Een voorbeeld van die althans ogenschijnlijk willekeur bieden Bouvaert & Jongelincx (1723; zie tabel 2), waarin *dóor* naast *dòor* en *vóor* naast *vòor* verschijnt. Het idee lijkt dat er een markering nodig is om de klank grafisch te onderscheiden van andere *o*'s, maar de keuze van het accentteken zelf is niet van belang.⁵ Een volgend stadium wordt vertegenwoordigd door *Den spiegel* (1748; zie tabel 2). Voor de deletie van de slot-sjwa en van de intervocalische *d* wordt het teken <eé> gebruikt, bijvoorbeeld *deés*, *neér*, *weér*. Het ene voorbeeld dat lexicaal bepaald is, heeft echter een circonflexe: *belôft*. Dit lijkt een orthografische (diakritische) erkenning van het feit dat het accent wordt gezet om een andere reden dan deletie.

⁵ Uit Bouvaerts handschriften (zie noot 4) is op te maken dat bij de markering van de *o* de accentkeuze inderdaad niet van belang is, maar wel bij de lange *e*'s, waar verschillende accenten dialectisch geconditioneerde klanknuances uitdrukken. Zie hoofdstuk 9 en 10.

Het is vooral in de codificerende werken dat de evolutie in het gebruik van accenttekens vervolgens goed te traceren is. Willekeurig is het gebruik dan allang niet meer, maar de systematisering gaat verder. Verpoorten (1752) kiest voor de tweede letter van het grafeem en zet er een accent circonflexe op, bijvoorbeeld *voôr* en *veêl*. P.B. (1757) kiest eveneens voor de tweede letter, maar bij de zachtlange *e* verandert hij het teken in een accent aigu: *veél*, omdat hij het grafeem <eê> reserveert voor de vocaal voor *r*+dentaal (bijvoorbeeld *peêrd*), waarmee die twee lange *e*'s onderling dus beter onderscheiden worden. P.B. heeft zodoende bij de zachtlange vocalen *voôr* naast *veél*. Des Roches (1761) harmoniseert vervolgens het tekengebruik, doordat hij beide zachtlange vocalen met een accent aigu op de tweede letter markeert: *voór* en *veél*. Voor de *e* voor *r*+dentaal handhaaft Des Roches <eê>. Schematisch:

	Verpoorten (1752)	P.B. (1757)	Des Roches (1761)
voor <i>r</i> +dentaal	peêrd	peêrd	peêrd
zachtlange <i>e</i>	veêl →	veél	veél
zachtlange <i>o</i>	voôr	voôr →	voór

Tabel 3. Ontwikkeling in accentgebruik in de Antwerpse codificerende werken

Binnen tien jaar zuivert zich in drie opeenvolgende normatieve publicaties een systeem uit: bij Verpoorten (1752) wordt er alleen gemarkeerd. P.B. (1757) brengt een correctie aan, omdat hij een verschil wil maken tussen de twee lange *e*-achtige klanken. Des Roches (1761) ziet de overeenkomsten tussen de zachtlange *e* en *o* en brengt ook een correctie aan, waardoor de *e* voor *r*+dentaal is afgezonderd.

6.4 De rol van de drukkers

Het is een bekende aanname uit het standaardisatie-onderzoek dat boekdrukkers, uitgevers, zettters en correctoren een belangrijke of zelfs sturende rol kunnen spelen bij de invoering van bovengewestelijke schrijfprijktijken (Vandenbussche 2007: 28), al is soms moeilijk te beoordelen wat de precieze rol van drukkers, zettters en correctoren is geweest, omdat de originele kopij van boeken veelal verloren is gegaan (Van der Sijs 2004: 280). Voor het Engels wordt die invloed van uitgevers/drukkers aangenomen (Nevalainen & Tiekens-Boon van Ostade 2006: 277-278, 290) en ook in de Nederlanden zijn zij vaak verantwoordelijk voor de vroegste pleidooien voor standaardisatie van de spelling (vgl. Van den Branden 1967: 12-15; Van der

Wal 1995: 26). Nivellering van schrijfpraktijken vergroot natuurlijk ook de afzetmarkt van uitgevers (Vanderheyden 1965). In hoofdstuk 5 werd verondersteld dat het orthografische onderscheid van de scherp- en zachtlange *e* en *o* in open syllabe (met dubbel respectievelijk enkel klinkerteken), het eerste spellingssysteem dat hierboven is genoemd (6.1), mede zo sterk werd verbreid dankzij het gezag van Kiliaen, die deze spelling gebruikte in zijn woordenboeken (o.a. 1599). Kiliaen was correcter in de drukkerij van Plantijn. De casus van de accentspelling is in dit verband interessant, omdat we daarbij niet te maken hebben met een geval van vroege, bijvoorbeeld zestiende-eeuwse standaardisatie, maar midden in de achttiende eeuw zijn aanbeland. Toch lijkt ook hier de rol van boekdrukkers doorslaggevend te zijn geweest.

Zoals gezegd, kwam de historisch-fonologisch gefundeerde accentspelling in gebruik ruim voordat ze gecodificeerd werd. Al in 1723 en 1738 werd Verpoortens (1752) systeem gebruikt en in 1750 en 1759 waren er auteurs die Des Roches' (1761) systeem gebruikten. Daarbij valt op dat het accentgebruik sterk gekoppeld lijkt aan de activiteit van enkele drukkers. De meeste drukkers gebruiken geen accenten. Er zijn enkele drukkers die sporadisch accenten gebruiken, met name voor deleties en in lexicaal-gebonden posities. Ten slotte zijn er een paar drukkers die de accenten systematisch toepassen, in ieder geval vanaf de jaren 1750. Dit zijn onder anderen de drukkers van de publicaties van Verpoorten, P.B. en Des Roches. Het gaat om de Antwerpse boekdrukkers/uitgevers Berbie, Du Caju, Grangé en Bincken. Het heeft er alle schijn van dat het deze drukkers zijn die de eerste systematiek in het accentgebruik aanbrenge(n), waarna schoolmeesters als Verpoorten en Des Roches en de mysterieuze P.B.,⁶ die praktisch codificeren in taalkundige boekjes. Deze boekjes worden vervolgens weer door de drukkers uitgegeven.

6.5 Besluit

In dit hoofdstuk hebben we een kwestie onder de loep genomen die de aanleiding zou kunnen zijn geweest voor de mythe van de achttiende-eeuwse spellingschaos (zie hoofdstuk 1): de zogenaamde accentspelling. Eerst hebben we vastgesteld dat de accentspelling als systeem nauw aansluit bij de twee dan courante systemen: de zuidelijke praktijk van verdubbeling van de scherplange vocalen in open syllabe en de noordelijke praktijk van gelijkvormigheid (6.1). De accentspelling is alleen maar een

⁶ De auteur van het taalboekje is alleen bekend onder de initialen P.B. Reeds Henckel (1815) gaf de oplossing P. Bincken. Zie ook hoofdstuk 3.

logische volgende stap in de evolutie: de scherp- en zachtlange vocalen worden nu ook in gesloten syllabe onderscheiden.

Vervolgens hebben we onderzocht of de genese van de accentspelling in de Zuidelijke Nederlanden in de eerste helft van de achttiende eeuw waargenomen kon worden in feitelijk taalgebruik. Vanuit een schrijfpraktijk waarin accenten werden gebruikt in incidentele, maar beredeneerde gevallen, ontwikkelde zich binnen enkele decennia via analogische stappen een volledig historisch-fonologisch gefundeerd spellingsysteem. De ontwikkeling verloopt in drie fasen: deleties, lexicale diffusie, historisch-fonologische generalisatie (6.2). Het uiteindelijke systeem is gecodificeerd door de Antwerpse grammatici Verpoorten (1752), P.B. (1757) en Des Roches (1761) en kende een sterke verspreiding nadien (zie de hoofdstukken 5, 7, 8). Bovendien ontdekten we een evolutie op het minuscule niveau van het specifieke accentgebruik: ook in de keuze van het accentteken sloeg in een korte periode de systematiek toe. De genese van de spellingspraktijk uit feitelijk taalgebruik in een periode van enkele decennia en de systematisering van het accentgebruik binnen tien jaar duiden beide op een vlot verlopende standaardisatie van het geschreven (gedrukte) Nederlands. In plaats van taalkundig verval en spellingschaos is de Zuid-Nederlandse achttiende eeuw dan ook eerder gekenmerkt door een levendige taalkundige praktijk, die snel evolueert en uitmondt in codificatie. In hoofdstuk 7 wordt besproken hoe die levendige normatieve praktijk later in de eeuw wordt omgevormd tot een ware normatieve traditie.

